

для його особи, дає сумне свідoctво літературному життю в цих краях: сербському, московському, до певної міри й українському. (Кажу з таким обмеженням, бо спостереження про впливи Євфимової реформи в східнослов'янській книжності переважно роблено на матеріалі північній, московським¹, український з цього погляду не був спеціально обслідуваний; можливо, що тут Єфимова реформа і взагалі середньо-болгарські впливи відбилися менше, але таки відбилися безсумнівно). Я підніс це свого часу², що тільки слабим свійським літературним рухом, застоєм у книжній творчості, недосячею місцевих авторитетних просвітних огнищ у тім моменті можна пояснити се явище, що правописна реформа Єфима, цілком чужа старим, шановним київським традиціям і прикметам східнослов'янських мов, і його нова редакція церковнослов'янських перекладів були з такою готовністю і покірною прийнятті церковними східнослов'янськими кругами — московськими й українськими. Єфимова школа не проявила себе ніякою значнішою оригінальною продукцією (самостійних творів дала небагато і дуже невеликого значення), ані якимись серйозними філологічними чи екзегетичними працями. Її літературна манера чи літературна мова теж не визначалася особливо високими прикметами. Мова була штучна, манерна і не дуже зрозуміла. Переклади, подиктовані бажанням можливо наблизитися до букви грецьких оригіналів, також мали сильні дефекти в порівнянні з простішим, хоч і справді — часом перестарілим висловом старших перекладів. Отже, наші і московські круги не виявили потрібної самостійності в оцінці того, що їм подавали пропагандисти тирновської реформи, і це тим більш симптоматично, як свідoctво тодішньої пасивності і застою, — що й пропагандистами цими були не особливо авторитетні чи популярні люди!

Головно це було ділом митрополита Кипріяна, почасти його братанича Григорія Цамблака, тирновців з роду, вихованих в Єфимовій школі. Кипріян належав до одного покоління з Єфимом, був близькою до нього людиною, може, навіть його свояком (так думають на підставі слів Цамблака — не досить категоричних, одначе). Заховався лист Єфима до ченця Кипріяна на гору Афонську, і звичайно приймають, що це наш Кипріян: що він займався там книжним ділом перед тим, як був висланий на Русь патріаршим уповаженим для розслідування справ, зв'язаних з Київською митрополією (приблизно

¹ Про це старша студія арх. Амфілохія в Трудах київського (III) археологічного з'їзду: «Что нового внесъ м. Кипріянь... въ наши богослужебныя книги?».

² Історія України-Руси, VI, с. 345.

зимою 1373—1374 рр.). На близькі і приятні відносини Єфима й Кипріяна в кожному разі виразно вказує незвичайно тепла й святкова зустріч, уряджена Кипріянові, коли він, ставши митрополитом київським, відвідав Єфима в Тирнові 1379 р.: Григорій Цамблак у посмертній похвалі Кипріянові дуже живо і мальовниче описує її. При таких близьких відносинах і духовнім спорідненні (обидва були прихильниками тієї містичної течії, про котру говоритимемо далі) цілком натурально, що Кипріян став гарячим пропагандистом виправленої Єфимової літератури і орфографії: насамперед у землях великого князівства Литовського (білоруських і українських), бо на московську митрополію дістався він дуже не скоро: фактично аж 1390 р., а тоді, в останніх шістнадцяти роках свого життя і правління скупив усю свою увагу й енергію на Московщині, і тут його діяльність полишила й найбільші сліди.

З часом йому вдалося затерти або принаймні зменшити неохоту й упередження, яке піднялося тут проти нього спочатку як до литовського кандидата і противника московського патрона, святого Олексія. Пізніше самого Кипріяна проголошено тут святим, отже і його літературна, властиво,— перекладацька й коректорська робота була огорнена поважанням і пієтизмом. Літописна так звана Никонівська збірка дає про нього такий відзив, повторений офіційною митрополитською «Степенною книгою»: «Сей митрополит Кипріян був повний всякого любомудрства і розуму божественного, дуже книжний і духовний, добрим життям подвизавсь і поученням і порадою всіх утішав» і т. д. Але його книжна діяльність досі уважніше не досліджена. «Степенна книга» згадує, що він «своєю рукою списував книги і багато переклав святих книг з грецької мови на руську». Його автографами вважаються: твори Діонісія Ареопігита з тлумаченнями Максима Ісповідника, «Ліствиця» Іоана Синайського і Слідовання Псалтир. Один із службників XV в., переписаний іншим писарем, носить такий запис свого оригіналу: «Сій службникъ преписа отъ греческихъ книгъ на рускій языкъ рукою своєю Кипріянь смірений митрополит кievскій і всея Руси». Різні гімнологічні твори (канони, акафісти, молитви) його сучасників патріархів царгородських Філофея й Ісидора включені до московських збірок, мають теж аналогічну примітку: «потруженієм Кипріяна смиренанаго митрополита киевскаго и всея Росіи». Його ділом признають справлення тексту деяких службних книг, заведення нового, поправнішого тексту літургії, виданого в середині XIV ст. константинопольським патріархатом, і прийнятого ним же єрусалимського церковного уставу для всіх інших відправ, замість студійського, котрого трималися на Русі від XI віку. В основі всього цього лежить докладніше не вияснена, але

очевидно досить визначна робота, проведена чи то самим Кипріяном, чи то по його вказівкам над церковними текстами і церковною літературою¹.

Один з прихильників пізнішого борця за справлення московських книг, Максима Грека, на початку XVI в. дав таку сувору оцінку цій Кипріяновій реформі і взагалі болгарському впливові, що пішов від Єфимової школи: «Кипріян-митрополит по-грецьки добре не розумів і нашого язика не знав досить — а хоч це з нами один язик, слов'янський, але ми говоримо (читаємо) своїм язиком «чисто і шумко», а вони (Кипріянова школа) говорять «моложаво», і в писанні слова з ними не сходяться, і він думав, що поправив псалми на нашій мові, а більш незрозумілого написав у «рїчах і словах», все по-сербськи²; і тепер у нас по нинішній час багато пишуть книги через нерозум все по-сербськи, і говорити по письму нашою мовою прямо не вміють, і багато нерозумних через те бентежиться»³. У кожному разі це свідчить, як сильно відчувалася в східнослов'янській книжності ця новоболгарська течія.

Своїм наступником Кипріян хотів лишити на Русі свого братанича, згаданого вже Григорія Цамблака, і незадовго перед своєю смертю викликав його на Русь з Волощини, де той пробував. Григорій, одержавши цей заклик, вибрався до дядька кудись на Білорусь — і в дорозі над Німаном дістав відомість про його смерть. Такий маршрут (не через Київ на Москву!) піддає гадку, що Кипріян хотів повести братанича своєю дорогою: насамперед закватирувати його на Київській митрополії, що стояла під владою Литви-Польщі. А так як сам останніми часами, — щоб зберегти за собою цю митрополію після фактичного переходу до Москви, — перед Ягайлом і Вітовтом удавав з себе чоловіка, з котрим можна говорити про церковну унію, в такім дусі, мабуть, рекомендував їм і свого братанича, щоб провести собі в наступники. Та чи передчасна смерть його, чи інші невідомі обставини і рахунки перебили ці плани, і пройшло кілька літ, коли Григорій зостається зовсім у тіні, в Литві й Польщі признають митрополитом присланого з Греції на обидві митрополії грека Фотія, і тільки 1415 року собором єпископів, без патріаршої волі, Григорія поставлено митрополитом для православних єпархій Литви й

¹ Останні міркування на цю тему, досить бідні вислідами, в «Історії рус. церкви» Є. Голубинського, т. II, с. 329 і 347 та далі. Перед тим згаданий реферат арх. Амфілохія в «Трудах III археол. съезда».

² Автор тут не розрізняє болгарського від сербського, бо в сербській писемності також пішла Єфимова реформа, завдяки його учневі Константинові Костенцькому, і в Московщині потім її репрезентував учений сербин Пахомій Логофет. Звідти потім виросло переконання, що й Кипріян був серб.

³ У арх. Амфілохія, як вище.

Польщі. Тому новіший біограф Григорія поставив здогад, що, переконавшись в неприхильній його планам ситуації, він у сей свій перший приїзд на Русь не зостався тут довго, а виїхався до Сербії і тут прожив кілька літ, і тільки десь коло року 1410, знов-таки з причин ближче не звісних, виїхався до Києва — і діждався тут посвячення¹. Але і з цих років, 1410—1414, знов-таки нема ніяких відомостей про діяльність Григорія на Русі, так само, як нема ніяких п е в н и х доказів і на те, що в роках 1407—1409 він пробував у Сербії. Зовсім можливо, і навіть більш правдоподібно, що, приїхавши на поклик Кипріяна, Григорій весь час пробував в українських або білоруських землях Литви й Польщі і, користаючись з довір'я Вітовта й Ягайла, приготовляв собі путь до митрополичого престолу. В такім разі пробування його в українсько-білоруських землях було досить довге, зайняло кільканадцять літ (сходить Григорій з нашої видовні коло року 1420²), і, рахуючи разом з діяльністю Кипріяна, виходило б, що протягом майже цілого півстоліття землі старої Київської митрополії — українські, білоруські й великоруські — стояли під більшими чи меншими впливами сих двох вихованців тирновської школи і болгарської книжної реформи — Кипріяна і Григорія Цамблків.

Про Кипріяна чули ми більше з боку формального: заведення нових церковних і літературних текстів — нової болгарської редакції, очевидно. Власна його творчість не була визначна (житіє митрополита Петра і одне довше пастирське послання — це все, що з деякою певністю можна вважати його творами). Навпаки, Цамблака знаємо як церковного проповідника, панегіриста і агіографа доволі плідного і дуже цінного навіть в епархіях великоруських, — незважаючи на церковну анафему, кинену на нього московською митрополією за

¹ Яцимирський А. Я. Григорій Цамблак. СПб., 1904, с. 158, 164—165 й ін.

² Літописні збірники містять смерть Цамблака під рр. 1419—1420, слідом по повероті з констанцького собору (в одній з пізніших компіляцій під р. 1418—1419: «митрополит богомерзскій Цамблак прииде изъ Рима въ Литву на Киевъ, и тоє ж зима въ Киевъ умре» — цитата з рукопису Петерб. Публ. бібл. у Яцимирського: Григорій Цамблак, с. 220). Але у деяких пізніших письменників — у звістці ігумена Нямецького монастиря (де пробував Цамблак) з 1530-х рр., і в інших писаннях — заховалася пам'ять, що Цамблак жив ще довгий час, покинувши свою київську митрополію, і новішими часами деякі дослідники намагалися обґрунтувати гадку, що Цамблак після своєї констанцької подорожі облявив свій митрополичий уряд і вернувся назад на Волощину (український письменник XVIII в. Михайло Ковачинський тожгував це так, що Цамблак «утік від престолу архієрейського через зависть, яку підняв на нього митрополит Фотій»). Найширше над цим спинився Яцимирський у цитованій монографії про Цамблака, але справа застається все-таки неясною (пор. мою «Історію України», т. 5, с. 403 і 517).

те, що дав себе поставити сепаратним митрополитом проти волі царгородського патріарха і московського митрополита. Його літературна спадщина досі дуже мало простудійована, навіть не видана скільки-небудь повно. Не вияснено, що з того належить до часів побуту Цамблака на Русі, що до часів раніших, а що, може, й до пізніших¹, — так що дуже трудно говорити що-небудь про розміри й силу впливу у нас цих, ще раз відроджених під його пером традицій старого візантійського риторства.

З сього погляду Цамблакова творчість являється паралеллю до творчості Кирила Туровського, котрого дуже близько нагадують Цамблакові писання, особливо святкові проповіді. Але писати в цім напрямі почав він, можливо, ще перед приходом на Русь; деякі його проповіді такого стилю можуть бути раніші, наприклад, Слово у вербну неділю, що має в заголовку київський титул і тому прикладається до пробування Цамблака на Русі, являється тільки переробкою, з невеликими змінами, тексту, звісного з титулом Григорія як «ігумена Пантократорової (Нямецької) обителі», що датується тому роками його пробування на Волощині перед приїздом на Русь. Тому вихованцем нашої літературної школи вважати Цамблака скільки-небудь певно не можемо, і говорити про залежність від манери нашого Кирила досі не маємо твердої підстави: всі подібності можуть бути зовсім добре пояснені спільністю того джерела, з котрого обидва черпали — з проповідей Івана Золотоустого та його учнів у проповідництві.

Але може бути мова про вплив Цамблакової творчості на наші письменські круги. Німий XV вік не дає нам і тут ніякої вказівки; але судячи з того поважання, яким вона користувалася на Московщині, не можемо мати сумніву в тім, що й на Україні Цамблакове вітійство цінилося, шанувалося і не лишалося без впливу. Тому як сторінка сього середньоболгарського

¹ Яцимирський у згаданій монографії (с. 208) на часи пробування Цамблака на Русі покладав такі писання:

- Похвала Кипріяну, написана скоро по приїзді.
- Похвала Єфиму Тириновському (час незвісний).
- Слово на Вербну неділю.
- Слово на Вознесення.
- Слово на Преображення.
- Слово на Успення.
- Слово на Воздвиження.

Похвала мученикові Димитрієві.

Крім того: сповідь віри при єпископським поставленні 1415 р. і дві промови на Констанцьким соборі.

Головною підставою для такої фіксації Яцимирському служили написи з титулом архієпископа або єпископа всеросійського — підстава досить хистка!

впливу, пережитого нашою книжною верствою наприкінці XIV і на початках XV в., Цамблакова творчість варта всякої уваги¹.

Як приклад Цамблакової літературної манери я візьму його похвалу Кипріянові. По формі се панегірик померлому, але в похвалі покійному митрополитові й виразі свого піетизму до нього промовець дуже зручно вплітає все, чим може налякати на свою близькість до нього, на плани Кипріяна зробити з нього свого наступника. А відкликуючись до загальних симпатій до Кипріяна своїх слухачів, котрих він заявляє себе спільником, тим самим зручно поручає їхнім симпатіям і самого себе.

Споминаючи згадану вже колишню радісну зустріч Кипріяна в Тирнові, в котрій він сам брав участь ще малим, — згадує, як то покійник, положивши йому малому на голову руки, «духом прорік те, що має з нами бути»: що він стане його наступником.

Зручно протиставляючи образіві тодішньої загальної радості загальний смуток, викликаний смертю Кипріяна, братством спільного жалю зв'язує себе із своєю аудиторією: «Ми з вами найближчі брати, бо отець ваш — вина плачу нашого — братом був отцеві нашому, — тому, коли веселилися ви, ми, чувши се, причащалися вашому веселю, і плачеві вашому так само причетні — бо й біда нам спільна...»

Порівнюючи загальний плач за Кипріяном з плачем Ізраїлевим над рікою Вавилонською, пригадує свій жаль над Німаном, коли там дістав вість про смерть свого стрія, і подібне.

Загалом же стиль цього панегірика сорозмірно простий: мовляв, щире й безпосереднє чуття не дає ораторові змоги запускатися в риторичні фігури. Місцями лише стрічаємо штучну будову, як наприклад:

Оскудъ источникъ — языкъ глаголю святого,
И дресеса, яке при исходщахъ его, — иже есте вы, показуєте дрякло листвице.
Отлете славій церковний, сладко пояй в уши ваши, — и ради сего унылы есте,
і т. д.

(Вискло джерело — розумію язык святого, і дерева, що стояли на верхів'ях його — це ви — показують зів'яле листя. Відлетів соловей церкви, що солодко співав вухам вашим, і через це ви сумні...)

¹ Про Цамблака як письменника і стиліста довгий час одинокою студією була стаття — доволі таки поверхова — митрополита Макарія «О Григоріи Цамблакъ» в «Извѣстіяхъ Отд. рус. яз. Академіи» (VI, 1858). Аж 1906 р. вийшла проба характеристики його стилю, зроблена Яцимирським, як передмова до кількох нових текстів Цамблака: «Из истории славянской проповѣди въ Молдавіи». Питання літературної самостійності Цамблака торкнувся Е. Калужняцький у праці: *Aus den panegyrischen literatur der Südslaven*, Vien, 1901 (тут видрукована Цамблакова Похвала патр. Єфиму), і Лопарьов в рецензії на цю працю в ЖМНП, 1901, VII.

Такий же спокійніший, простіший стиль — чи то перейнятий чуттям, чи урівноважений оповідальним настроєм, стрічається і в деяких інших творах. Але частіше вони орудують різнородними риторичними засобами, щоб підняти інтерес оповідання, оживити його, можливо напружити увагу читача зовнішніми стилістичними способами. Часто, наприклад, уже самий вступ починається ритмічними ударами — в початках фраз, за поміччю однакового слова:

Паки Іудея жадаєть пророчьскыя крове!

Паки пророкоубійствомъ дышетъ!

Паки Іезавель Ілію іщетъ на смерть!

Паки на колесьници гонить... (Слово на Головосіка)

Взірцем послужив тут класичний початок слова Золотоустого на Євдокію, що стільки разів поривав пізніших ораторів до наслідування.

Або в Слові про спочивших такий образ турбот багача:

Ноцію же попеченіи снѣдается —

Како на малой цѣнѣ многія приобрящеть,

Како отсюду двоєкровны і трикровны храмы воздвигнетъ,

Како чадомъ вѣстно раздѣлитъ,

Како самъ стяжанія и села уготовить,

Како винограды насадить,

Како чреды и стада умножить,

Како корабль устроить,

Како ключимую куплю вложитъ,

Како дальная плаванія поидеть...

Іншими разами автор вживає кінцеві рими:

Оружія опльчуются

Душа кроткое,

Мечеве обнажаются

Нрава благоприступное,

Слугы подвизаются...

Обычая милостивное...

Похвала св. Юрїєві. Там же:

Нищим питательное,

Болнымъ състрадателное і т. д.

Або така фігурна будова, за поміччю паралельних цезур:

Гдѣ Іерусалимъ, | отческы градъ | и Богови освященный?

Гдѣ храмъ онъ | святыи | и по вселеннѣи многославный?

Гдѣ святая святымъ | и осѣняющей | херувими кіот?

Гдѣ кадильница | и годъ феміана?

Гдѣ трапеза | и свѣщникъ?

Гдѣ церкви | и священницы | и олтарь очистительный?

Гдѣ праздницы | и день великий | и суботы?

Гдѣ торжества?

Гдѣ народы?

Гдѣ новомѣсячія? (Похвала трем отрокам).

Стрічаємо ті самі драматизовані тексти, вкладені в уста святих, і патетичні промови,— почавши від плачу Богородиці, незвичайно близького до звісного нам слова Кирила,— через черпання, може, не з нього, а із спільних джерел:

Что странное сіе и моими очими нестерпимое видѣние, владыко?

Что всяку мысль и солнечныя заря отемнѣвающа, чадо сыну мой і т. д.

О солнце, состражди сладкому моему чаду, въ мракъ оболкъ ся,

Уже бо помалѣ подѣ землю заидеть свѣтъ моею очію!

О луна, спрятай луча,
Уже бо во гробъ входить душа моя заря!

Стрічаються досить мальовничі і навіть яскраві образи.
Наприклад, такий образ дощу серед посухи:

Разрѣши ся бездождіє.
Наскоро отверзошася хляби небесныя.
Подвигошася вѣтри, облаки носяще, яко мѣхы исполнь воды,
И упоиша иссохшую землю.
Быстро сотвориша и прозраченъ съгустившійся воздухъ.
Потекоша нагло иссохшии потоци и источници (Похвала Іллі Пророкові).

Або така картина танцю Іродіади (Слово на Головосіка):

Что бо отъ иже страсти подвижашіяхъ не творяше скверьненая она игра-
льница тогда —

От еже плясати рукама обыжаемыми до локтей вли и множає,
И вѣкыя гласы ухищренныя паче неже естественныя испущати,
И словеса подобная симъ прилагати, і т. д.

Елемент моральний, подібно як і у Кирила, відступає на дальший план, — вся вага в малюнку, або в патетичній експресії, в настрою. Але в кількох «словах» він зазначений все-таки доволі сильно.

Але ні отсим відродженням старого візантійського риторства, ні орфографічними новинами не обмежувалися впливи середньоболгарської течії. За сими формальними сторонами стояла інша — внутрішня, ідеологічна — зміна в цілім релігійнім світогляді. Вона відбивала в собі конфлікт релігійно-філософських систем: останню ідеологічну боротьбу, останній інтелектуальний вибух грецько-візантійського світу, що стався в ньому в середині XIV в. і звісний під назвою боротьби ісіхастів (або гезіхастів) з варламитами, або спору варламітів і паламітів. Тирновська школа, котрої відгомони у нас ми оце слідили, складалася з більш і менш гарячих і щирих прихильників ісіхії (гезіхазму) — була однією з відгалужень її, і, констатуючи зверхні прояви середньоболгарських впливів, ми не можемо забувати того ідеологічного підкладу, що лежав під цими літературними формами в середньоболгарським відродженні. Він мусив в більшій чи меншій мірі відбиватись у нас, і таки в і д б и в а в с я б е з с у м н і в н о — хоча при нинішніх засобах ми не можемо встановити його розмірів і форм скільки-небудь докладно.

Рух, про який говоримо — се відродження на пізньо-візантійським ґрунті елліністичного християнського містицизму, що протягом, можна сказати, всього існування Східної церкви був властивою животворчою її силою. Як відомо, містицизмом зветься змагання людини до непосредньої причетності Божеству — через причастя в дусі, протиставленні до всякого роду культових форм і актів, з одного боку, і проповіді активного добродіяння, з другого. Майже всі великі мислителі Східної церкви були містики, в більшій і меншій